

Abádi Nagy Zoltán

A humán- és társadalomtudományok helyzete az 1950-es években

A címben szereplő „humán- és társadalomtudományok” tudományterületet jelöl. Az itt felvett témáról azonban csak úgy lehet értelmesen szólni, ha a tudományterülethez tartozó tudományágakra figyelünk, ezek közül is azokra – az országos helyzetbe ágyazottan –, amelyek önálló szakként vagy legalább valamely szakoktatott tárgyaként jelen voltak a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az ötvenes években. Kitérek tehát, ábécérendben, a filozófiára, a klasszika-filológiára, a magyar és finnugor nyelvészetre, a modern nyugati nyelvekre és irodalmakra, a népművelésre, a néprajzra, a pedagógiára, a pszichológiára, a szlavisztikára-ruszisztikára, a történettudományra.¹

A felsorolásból láthatóan egymástól igen távol eső tudományágak tartoznak ide, melyek közül több, a szó szoros értelmében, egymás nyelvét sem beszéli. A látszólag közel eső területek is erősen eltérnek: egészen más a történeti iskolázottság és kutatói habitus, például, mint az irodalomtudományi. Ha csak a nyugati nyelvek és irodalmak ötvenes évekbeli sorsáról kellene szólnom, anglista-ként-amerikanistaként éreznék némi szilárd talajt a lábam alatt. A többi rám bízott tudományághoz azonban nem értek, nem tudok hitelesen szólni róluk. Szerencsére voltak, akik szívesen segítettek: rendelkezésemre bocsátották szakterületük általuk vagy mások által megírt és publikált történetét, megint mások írásos összefoglalást küldtek vagy szóbeli interjút adtak nekem arról, amit szakjuk ötvenes évtizedbeli helyzetéről tudnak – nevüket is vállalva. A nevek, alfabetikus sorrendben, fokozatok és címek nélkül: A. Molnár Ferenc, Balogh László, Bartha Elek, Brezsnjányszky László, Hunyadi László, Imre László, Jakab László, Juhász Erika, Keményfi Róbert, Lieli Pál, Orosz István, Pusztai Gabriella, Rózsa Erzsébet és Sári Mihály. Az ő emlékeikből, gondolataikból, szövegeikből, illetve az általuk ajánlt forrásokból (is) építkezem, kiegészítve a saját szakterületemmel

¹ Bár ezek közül a legtöbbször megvan a további belső tagolódása, a téma kezelhetősége és a gördülékenyebb fogalmazás kedvéért inkább egyes számot használok majd, ahol ez lehetséges (pl. „történettudományok” helyett „történettudomány”). Másutt egyszerűbb a többes szám, tehát az anglistika-amerikanisztika-germanisztika-italianisztika-romanisztika helyett a „nyugati nyelvek és irodalmak”; elvégre ez utóbbi, „nem kívánatos”-nak nyilvánított szakok és tanszékek egy hajóban eveztek egy igen ellenséges ideológia vizein, míg, mint látni fogjuk, zátonyra nem futtatták és el nem süllyesztették őket egy időre.

összefüggő, valamint más humán- és társadalom-tudományágakra vonatkozóan saját tapasztalatból merített gondolatokkal, az általam tanulmányozott és idézett kötetekből, tanulmányokból és kari tanácsi jegyzőkönyvekből származó információval. Mivel a kollegiális források folytonos említése szétrázná ezt az írást, itt, az elején köszönöm meg az önzetlen, baráti segítséget, és szögezem le, az egész tanulmányra vonatkozóan, hogy ezeket a kollégákat szerzőtársaimnak, a szöveget közös munkának tekintem.

A főcímből következően – „Utak és tévutak az ’50-es évek tudománypolitikájában” – élni kívánok az utak-útviszonyok-és-közlekedés metaforikával, amikor a humán- és társadalomtudományok ötvenes évtizedbeli helyzetét meghatározó korjellemzőket vizsgálom, valamint azok hatását ezekre a tudományágakra és azok művelőire. A tudományági közös többszörös (az évtized-sajátosság) ugyanakkor szakterületenként eltérő jegyeket is magában foglal. Meg kell tehát mutatnom az általános jellemzők szakterület-specifikus, konkrét megnyilvánulási formáiból is annyit, amennyit a terjedelem korlátai megengednek. Ezeknek a szempontoknak megfelelően témámat így tagolom: 1. az üdvözítő főút: az ideológiai közös többszörös; 2. útlezárások és „behajtani tilos”; 3. régi út, új KRESZ; 4. zsákutca; 5. útfelügyelet, útellenőrzés, közlekedésrendészet; 6. jelöletlen kerülőutak; 7. az úti cél elérésének lehetősége vagy lehetetlensége.

1. Az üdvözítő főút: az ideológiai közös többszörös

Ami közös többszörösként beletöbbszörözte magát mindegyik humán- és társadalomtudományba (is), az MKP, majd 1948–1956 között az MDP, ezt követően az MSZMP névre hallgató kommunista párt ideológiája volt: a marxizmus-leninizmus (1956-ig marxizmus-leninizmus-sztálinizmus). Az „élcsoport” hatalmas látható és láthatatlan ipart épített ki a nagy feladatra: a marxizmus-leninizmus mindenhatóságának feltétlen biztosítására. Félelmetes gépezetet, melynek működéséhez Marx, Engels, Lenin és Sztálin eszmerendszere mellett a moszkvai pártkongresszusok direktívái szolgáltatták az üzemanyagot; az ideológiai tudat iparosainak sisereháda pedig a politikai főkorifeusoktól az oktatói és hallgatói körben egyaránt kiépíthető besúgólánccokig terjedt. Működésének abszurditásaival együtt is félelmetes gépezet volt ez, ha meggondoljuk, hogy a világsikerré vált farmotoros Ikarus autóbusz megépítésének és gyártásának engedélyezése is csak hosszú *ideológiai* viták után volt lehetséges. (Mi az, hogy „farmotor”, amikor a szocialista társadalmat annak motorja, a párt *élen* jár, *élcsoportja húzza* és nem hátulról tolja előre a boldog jövő felé?) A farmotoros Ikarust csak akkor engedélyezték, amikor kiderült, hogy a Szovjetunióban is gyártanak olyan járművet, munkagépet, valamiféle gépet, amelyik farmotoros meghajtású. És mégis, mint látni fogjuk, voltak nagy formátumú tudósok, igazi tanárok, akik nem engedtek vagy csak bizonyos tűréshatárig engedtek a szaktudományukat elsilányító ideológiai nyomásnak. Amit az efféle ódzkodó közleke-

dési stratégia az ideológia aktuális korifeusából kiváltott: hatalmi intézkedéssel kettétört egy életpályát, félreállított, kényszernyugdíjazott valakit, koncepciók eljárását indított ellene vagy méltatlan állásba helyezte át. De kiélezett helyzetben, amilyen 1956 és az azt követő megtorlás volt, jelenthetett ez sokkal rosszabbat. Szó sincs tehát arról, hogy a humán- és társadalomtudományokban mindenkinek a gondolkodását eluralta volna a marxizmus–leninizmus. Távolról sem tudott általánosan elfogadott, ebben az értelemben „uralkodó” szellemiséggé válni ez az ideológia. *Hatalmi helyzeténél fogva* tudott uralkodni, voltaképpen 1948-tól, 1949-től: 1948 a fordulat éve, vagyis a teljes kommunista totalitarizálódás kezdete, 1949 pedig az Akadémia átszervezésének esztendeje. A különböző tudományágak képviselőinek általános vélekedése szerint az ötvenes évtized, ebben az értelemben, 1948-cal, 1949-cel kezdődik.

Ha igaz a filozófia sok definíciója közül az, amelyik azt mondja, hogy a filozófia a világ legáltalánosabb törvényeinek és azok megismerésének, ezáltal a szaktudományoknak is az alapja/alaptudománya, akkor ezt az alaptudományt kellett a politikai hatalomnak elsőként kisajátítania. A filozófia volt az első és talán legnagyobb áldozat, mert a valódi értelemben vett filozófia volt az, ami attól kezdve *nem volt*. Filozófia Tanszék sem volt, a debreceni Bölcsészkaron sem, a 60-as évek végéig. Azzal, hogy a filozófia marxizmus–leninizmus lett (a tanszéket is így hívták), a legtöbbet vették el a filozófiától: a létét. Ki is emelték a Marxizmus–Leninizmus Tanszéket a karból, hogy központi egységként örökjön az intézmény egészének ideológiai épségén, óvja a Kossuth Egyetemet az ideológiai eltévelyedéstől. Aki nem az ideológia által kijelölt főútvonalat választotta – az „tévelygő” (jobb esetben csak „megtévedt”) – közlekedő volt. Az ideológiai tévelygés pedig életveszélybe sodorta azt, akivel ez megtörtént. Ha valakire rásütöttek, hogy „antimarxista”, az állásába került. Tanítottak ugyan filozófiatörténetet, de átmarxizálva, mintha a filozófia történetének sok évszázada a marxizmus–leninizmus előzménye lett volna csupán, hogy aztán belefusson a filozófia történelmi fejlődésének dicsőséges végpontjába, a marxizmus–leninizmusba. A marxizmus a feje tetejéről a talpára állította Hegelt, hajtogatták mindig, és a marxizmus ily módon létrehozta a további tökéletesítést *nem* igénylő filozófiai rendszert, vagyis a filozófia története ezennel véget ért. Ez a megállapítás igen különösen hangzott, hiszen szöges ellentétben állt a józanésszel, a tudományok természetével, a filozófia valódi történetével és a tudománytörténeti logikával. Engem is utolért ez a nagy hír, hallgatókoromban, a filozófiatörténeti előadáson. Amikor ez a katedráról elhangzott – hogy tehát a filozófia most már *nem történik* tovább, mert a marxizmus–leninizmus magát a tökéletességet hozta el az emberiségnek –, az is elevenen megmaradt bennem, feltételezem, hogy a döbbenet erejének hatására: melyik tanterem, melyik padoszlopának melyik sorában ültem éppen akkor.

2. Útlezárás és „behajtani tilos”

Arról, hogy Nyugaton még *van* filozófia, nem volt szabad tudni. Kinek-kinek a jól rejtett magánügye volt, ha olvasta-ismerte-követte. Az egyetemi tanácsnak még a nyolcvanas évek első felében is jelentést kellett írnia a miniszteriumnak arról: „nem fertőzte meg” egyetemi ifjúságunkat a nyugati filozófia.

Az igazi filozófia útja tehát lezárva. Az ideológiailag eltorlaszolt út mellett ugyan logikusan nyíltak volna járható utcák, utcácskák, de ezekre ideo-logikusan kihelyezték a „behajtani tilos” táblát, biztonság okáért a köveket is felbontották. Ilyen volt a szociológia és a politológia. A marxizmus–leninizmus *maga* volt a szociológia és a politológia, legalábbis ezt hirdette magáról. Rajta kívül ilyen tudományokra és szakokra nem volt szükség. A „szociológia” és a „politológia” nevet viselő utcákban csak sokkal később lehetett közlekedni. Szociológia Csoport majd Szociológia Tanszék csak a nyolcvanas években létesült a karon (1980, illetve 1984 – a tanszék-alapítási kísérlet még a hetvenes évek közepén is kudarcba fulladt). Szakindítási lehetőséghez pedig mindkét tudományág (a szociológia és a politológia) csak a kilencvenes években jutott.

A filozófia szak indítására a nyolcvanas években került sor, igaz, még mindig a marxista filozófia dominanciája mellett. Ez a dominancia azonban egyre inkább megtört. A hetvenes évektől, ha nem is támogatottan, de többé-kevésbé megtűrten már lehetett valódi filozófiatörténetet művelni. 1989 elején – az országban elsőként – alakult Társadalomtudományi Intézet keretében a marxista filozófiát és a marxizmus–leninizmust hivatalosan is felszámolták.

A felsőbb utasításra korábban megszüntetett lélektani kutatásokat is csak a hetvenes években lehetett felsőoktatási intézményi keretek közt folytatni, ahogyan a tanszéket is újraalapítani, ha most már más formában is (Kelemen László 1970-ben hozta létre a debreceni Pszichológia Tanszéket, és négy évvel később tudott pszichológusképzést indítani). Pedig Jóború Magda oktatási miniszterhelyettes már 1956. szeptember végén szorgalmazta a Petőfi Körben a lélektani kutatások folytatását.² Jobbnak látta a kommunista párt, ha az emberi lélek rejtelmek nem zavarják meg a szocialista embert. Utóvégre a kommunista ember lelkét – úgy vélték – egyensúlyban tartja a marxista–leninista ideológia, és programozott boldogságtudat uralkodik el benne.

A külföldi követségekhez, kultúrattasékhoz, követségi könyvtárakhoz vezető utakon-utcákon pedig mindenütt ott volt a minden irányból „behajtani tilos”. Ma már nehéz elképzelni, hogy volt olyan időszak, amikor egzisztenciális életveszélyt jelentett bármelyik követségnek (nem csak a nyugati követségeknek) a közelébe menni, tőlük könyvadományt elfogadni. Nem csak nyelvszakos oktatónak és hallgatónak, hanem bárkinek. Ez mindegyik tudományágot hátrányos

² PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 667–668.

helyzetbe hozta, szántsándékkal. 1949 májusától a Külügyminisztériumon kívül semmilyen más intézmény nem léphetett „közvetlen összeköttetésbe egyetlen hatalom követségével sem”.³ Ősszel ismertette a bölcsész dékán azt a miniszteri leiratot, mely már a British Councilal is megtiltotta a kapcsolattartást, vagy tőlük származó bármiféle küldemény átvételét (erre csak a hírhedten kerékkötő Kulturális Kapcsolatok Intézetén keresztül volt mód).⁴ De 1956 után is tudta a követségen megforduló magyar polgár, hogy valahol beírtak neki még egy fekete pontot, vagy húztak még egy strigulát a neve mellé a BM munkatársai.

A titkos rendőrség és a titkos lehallgatások világában angol vagy amerikai diplomatákkal való találkozás még telefontéma sem lehetett. De Ország László professzor ezt is ki tudta játszani, mert ki kellett játszania, hiszen, egy alkalommal, például, meg kellett telefonálnia Egri Péter kollégájának, hogy a budapesti *Harmincad* utcabeli Brit Nagykövetség *kultúrattaséja*, föltehetően könyvadmányozási ajánlattal, a debreceni Angol Tanszékre látogat. Ez a két ember, Ország és Egri, művészi tökélyre vitte a tettetett, kódolt badarságot, melyből ők ketten tökéletesen értették, miről van szó. Ország nyelvi virtuozitása és Egri hihetetlen memóriája meg cizelláló-poentírozó adottságai (évekkel később ugyanis utóbbi idézte fel az esetet⁵) nyilvánulnak meg abban, ahogyan ez a telefonbeszélgetés zajlott (mindkettő tudta, hogy telefonjukat lehallgatják). Ország úgy vezeti rá Egri a hírré, hogy semmit ne mondjon ki, vagyis a titkosrendőrség telefonlehallgatója semmit ne értsen az egészből. A rövid történetet itt is el kell mesélnem, mert tökéletesen érzékelteti a totalitárius kor bizarrságát, valamint Ország és Egri nyelvi lavírozó, abszurdizáló egyszersmind karikírozó zsenialitását.

ORSZÁGH LÁSZLÓ (*emelt hangerővel, jól tagoltan*) Itt Ország

László beszél. Szervusz, Péter. Hogy megy neked a matematika?

EGRI PÉTER Félek, csak közepesen. Sőt, gyengének is lehet nevezni.

ORSZÁGH Járatos vagy a négy számtani alapműveletben?

EGRI Egy kicsit.

ORSZÁGH Osztani legalább tudsz?

EGRI Egy kicsit.

ORSZÁGH Gondot jelentene neked az osztás, ha a tört számlálója kisebb, mint a nevezője?

EGRI Attól függ.

ORSZÁGH Futja a tudásodból, hogy az egyet eloszd harminccal?

EGRI Igen, uram.

³ Kari tanácsi jegyzőkönyv (a továbbiakban „KT” és „jkv.”), 1949.V.30. jkv. 3. Debreceni Egyetem, BTK Dékáni Hivatal (a továbbiakban DE-BTK-DH).

⁴ KT, 1949.IX. jkv. 1060/4/1949.V.2. és 1060-B/1949.V.1. sz. leiratok. DE-BTK-DH.

⁵ Egri Péter a Virágos Zsolt által szervezett Ország-kerekasztal keretében elevenítette fel a történetet az Európai Anglisztikai Társaság IV. nemzetközi konferenciáján (ESE/4), Debrecenben. A kerekasztal angol nyelvű volt, a szöveg ANZ fordítása.

ORSZÁGH Megvan a helyes eredmény?
 EGRI Megvan, uram.
 ORSZÁGH Észben tudod valameddig tartani?
 EGRI Igen, uram.
 ORSZÁGH Ki tudod találni, melyik, aránylag rövid utca nevében fordul elő ez a szám, nem messze attól a tértől, amelyet előbb egy Habsburg királynőről neveztek el, majd átkeresztelték az egyik marxista filozófus nevére?
 EGRI Megvan, uram.
 ORSZÁGH Képes vagy lelki szemeid elé varázsolni egy nem magyar tulajdonban álló középületet abban az utcában?
 EGRI Azt hiszem, megvan, uram.
 ORSZÁGH Tudod a hivatalos titulussal annak a magas rangú tisztviselőnek, aki a kulturális ügyeket viszi abban az épületben? Ha igen, kérlek, ne mondd ki.
 EGRI Igen, tudom. Nem, nem mondom ki. – Komoly könyvadományról van szó?
 ORSZÁGH Igen.
 EGRI Elképzelhető, hogy azon személy közeli megjelenésére számíthatunk Debrecenben?
 ORSZÁGH Nem a megjelenésére, Péter. A *jelenésére*. Nagyon közeli *jelenésére*.⁶

Ami az Amerikai Nagykövetséget illeti, az épület előtt állandó jelleggel parkoló furgonból és egy szomszéd házbéli figyelő lakásból titokban még a nyolcvanas években is fényképezte a magyar belügy azokat, akik a követségre bementek vagy onnan kijöttek. És ott voltak, végeláthatatlanul, 1957 után is az ideológiai töltetű, kötelező napirendi pontok a kari és egyetemi tanácsok ülésein: a marxizmus–leninizmus kötelező doktori szigorlati melléktárgyként való előírása a doktori folyamatban⁷ (a doktori címek adományozását ugyanis visszaállították

⁶ VIRÁGOS Zsolt, et al., *The Life and Work of László Országh (1907-1984): A Round Table*, Hungarian Journal of English and American Studies, 4(1988/1-2), 380-381. Csak a „megjelenés”–„jelenés” (utóbbi egyszerre utal megjelenésre és hihetetlennek látszó, ritkán tapasztalható jelenségre) képes megtartani valamit a többértelműségéből, mellyel Országh – a „visit” és a „visitation” szavakat használva – játszik. De csak valamennyit, mert a „visitation” „istencsapás”-t is jelent (a belügyi zaklatásra célozva, melyre az ilyen látogatások előtt és után egy Angol Tanszék akkoriban fel lehetett készülvén).

⁷ Kónya István rektorhelyettes javaslata alapján. (Akkor ez még sehol más hol az országban nem volt így. A minisztérium mindössze 1 fő- és 2 melléktárgyat írt elő.) Barta János többszöri felszólalással érvelt ellene. Támogatták őt a tiltakozásban: Papp István, Jausz Béla, Herman József, Sulán Béla. KT, 1958.XII.4. DE-BTK-DH.

1957-ben⁸), a világnézeti nevelés kérdései,⁹ a vallásos ideológia elleni küzdelem,¹⁰ a burzsoá nacionalizmus elleni küzdelem.¹¹

3. Régi út, új KRESZ

Ahogy a marxizmus–leninizmus elbánt a filozófiával, az a tudományos autonómia totalitárius tagadása és az oktatói-kutatói szakmaiság és szabadság ellehetetlenítő semmibevetele volt. Ezek legbrutálisabb esete. De a tanárképzés – a jövő ifjúságát nevelő tanár – ideológiai kézbentartását is elsődleges feladatnak tekintették. A pedagógia is kívülről vezéreltté vált. 1945-1949 között felszámolták „a sokszínű pedagógiát”, írja Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva. „A szovjet mintára kiépített kommunista állampárt totális ellenőrzés alá vonta” a pedagógiát is. „A kibontakozó monolitikus politika [...] eltüntette a szakmai autonómiát, a szakmai kritikát, lebecsülte a polgári szaktudományosságot és éles cezúrát teremtett a magyar pedagógiában.” „A polgári pedagógiák [...] károsnak, reakciónak, esetenként fasisztának minősültek,” így aztán az ötvenes évekre bekövetkezett „a politika és az ideológia által uralt szovjet szocialista, sztálinista pedagógia egyeduralma”.¹² „A szakirodalmat elárasztotta a szovjet pedagógia szelleme, ideológiai, politikai nyelvezete, illetve maga a szovjet pedagógia”, élen a Révai József által is szorgalmazott Makarenkóval, *Az új ember kovácsa* c. pedagógiai regényével.¹³

Ezek a területek – a filozófia meg a pedagógia, és az ideológia által szintúgy sebezhető történettudomány – szenvedték meg leginkább a társuló politikai manővert, a szakmai kiválóságok menesztését. Így a pedagógus-pszichológus-népművelő, a „nemzetnevelő”, „küldetéses nevelő”¹⁴ Karácsony Sándor professzort kényszernyugdíjazzák – „a mágnesember”-t, ahogy Németh László nevezte;¹⁵ azt, aki „az ifjúságot jelenti”, ahogy Lukács György Karácsony jelentőségét

⁸ KT, 1957.I.17. III. sz. mell. DE-BTK-DH.

⁹ KT, 1959.VI.4. DE-BTK-DH.

¹⁰ KT, 1959.XII.3. DE-BTK-DH.

¹¹ KT, 1961.V.25. DE-BTK-DH.

¹² GOLNHOFFER Erzsébet, SZABOLCS Éva, *Pedagógia a tankönyvekben az ötvenes évek első felében*, Könyv és nevelés, 2014/4, 8889.

¹³ Uo., 15, 91–92.

¹⁴ GELLÉRT Gyula kifejezései. *A magyar nemzet pedagógusa = Karácsony Sándor a pedagógus*, sorozatszerk. PÉTER Imre, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Közművelődési Intézet, 2010, 35. Aczél György még 1986-ban sem tartotta „időszerűnek”, hogy a földesi művelődési központot Karácsony Sándorról nevezzék el. Uo. 6–7.

¹⁵ LÁNYI Gusztáv, *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan: Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*, Bp., Osiris, 2000, 28.

megfogalmazta.¹⁶ Karácsony Sándort, aki „nem volt reformpedagógus”, de „a magyar pedagógiai megújulás számára az ő életműve megkerülhetetlen” – utólrta a hatóság, melyet mindvégig nyugtalanított az ő pedagógiája: „[s]zemmel tartotta a mindenkori hatóság, a politikai rendőrség, a Gestapo és az ávó”.¹⁷ Mint Lányi Gusztáv beszámol róla, Karácsony diákjaival még keményebben bántak el: Borossy András, Módy György, Bodolay Géza, Papp László egyetemi tanárségeket, miután az ÁVH „felgöngyölítette” „fasiszta összeesküvés”-üket – több évnvi kényszermunkára ítélték.¹⁸ Menesztették Hankiss Jánost is, tanszéke bezárásakor (ld. lentebb); élete utolsó évtizedére áthelyezték az Egyetemi Könyvtárba. Ő korábban a Francia Tanszék vezetője, dékán, rektor, közoktatásügyi államtitkár, a Debreceni Nyári Egyetem és a Népművelési Kutató Intézet egyik alapítója, előbbinek másfél évtizeden át igazgatója, a Sorbonne tiszteletbeli professzora, a Francia Becsületrend Lovagja. Ez „csak” két professzor és néhány tanítvány tragédiája, illusztráció gyanánt. Tudnunk kell azonban, hogy „az 1945 utáni balra tolódásban” a „reakció” fellegvárának tekintették az egyetem egészét.¹⁹ Az egyetem „megtisztítása”-nak, a „reakciós erők eltávolítása”-nak gondolata már a Nemzeti Bizottságban felmerült, 1945-ban: „Az egyetem az elmúlt 25 év alatt a sötét reakciós gondolatok melegágya volt és ebből a fertőzött talajból nőtt ki az a középosztálybeli nemzedék, mely elsősorban felelős hazánk romlásáért és a magyar névhez tapadt minden gyalázatért. Az egyetem nem lehet tovább a régi rendszer titkos bagolyvára. (sic!)”²⁰

Új alkalmazásoknál pedig szívesen helyezték a világnézeti megbízhatóságot a szakmai kompetencia elé, illetve gyakran köszönhették egyetemre kerülésüket az ötvenes évek elején párttagságuknak olyanok is, akikről ma már ezt nem is feltételeznénk, hiszen nem voltak híján a szakmai kompetenciának, később kivá-

¹⁶ Idézi SÁRI Mihály, *Nemzetnevelés—Felnőttnevelés—Közművelődés = Karácsony-tanítványok*, Debrecen, 2010. június 25–26, konferencia-előadás, PPP, 3. dia.

¹⁷ DEMÉ Tamás, *Karácsony Sándor pedagógiájának időszerűsége, avagy Euthicus fel-támadása*, Korunk, 1997. október, <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00094/1997honap10cikk1418.htm>. Néhány név azok közül, akik Karácsony baráti köréhez tartoztak, érzékeltethet valamennyit a minden irányú politikai sebezhetőségből, melynek ezen túl sok más oka is volt: Szekfü Gyula, Németh László, Veres Péter, Kodály Zoltán, Bartók Béla, Rajk László. SÁRI, *Nemzetnevelés ...*, 16. jegyzetben i. m. 3. dia.

¹⁸ LÁNYI, i. m. 27.

¹⁹ KEREPESZKI Róbert, *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története, 1912–1949 = A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története*, szerk. PAPP Klára, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2014, I, 118.

²⁰ MUDRÁK József, *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története (1914–1949)*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 31. és NÉMEDI Lajos, *A Kossuth Lajos Tudományegyetem 75 éve*, Debrecen, KLTE, 1988, 29.

ló tudósok és professzorok lettek (és 1956 után nem is léptek vissza a kommunista pártba). A legdrasztikusabban a Marxizmus–Leninizmus Tanszéken élvezett elsőbbséget az ideológiai megbízhatóság: ott könnyedén tanszéki pozícióba röpíthetett valakit egy szakérettségi. Előfordult, hogy valaki asztalusból egyetemi docens lett. Sokat mond ez arról, milyen volt az ötvenes években tudományt művelni és oktatni, milyen világban dolgoztak a humán- és társadalomtudományi tanszékek, amelyeken ez megtörténhetett. A rendíthetetlenül meggyőződéses, esetleg egyenesen „vadmarxisták” vagy „csak” konjunktúralovag sztálinisták mellett ott voltak a valódi szakmaiság elkötelezettjei is a tanszékeken, helyel-közzel még a Marxista–Leninista Tanszéken is. De a kontraszelekció félelmetesen erős volt. A szakmaiság iránt elkötelezetteket egyhamar leantimarxistázták, bérvisszafogással, előléptetés-megtagadással büntették. „Az egyetemek »szocialista átszervezése« ürügyén számos kiváló professzort fosztottak meg katedrájáról”, írja a felsőoktatásról általában és a pedagógusképzésről különösen Pukánszky Béla és Németh András *Neveléstörténete az ötvenes évekről*.²¹

Amikor 1949-ben az Akadémia is hozzálátott a régi elit kiszorításához, kiakolbólintják az úgynevezett „burzsoá” akadémikusokat (Májusz Elemért, Váczy Pétert, Wellmann Imrét és másokat), köztük a debreceni Szabó Istvánt, aki a KLTE BTK történész professzora és dékánja is volt egyben. Egy fiatal marxista titán nemzedék veszi át a vezetést (pl. Andics Erzsébet, aki a Történelmi Társulat elnöke lesz, és a kíméletlen kommunista ideológus Révai József, aki, többek közt, átszervezi az Akadémiát). Átveszik a történettudomány vezető folyóiratát, a *Századokat*, mely szintén megkezdte a „burzsoá” történészek elleni harcát, a történelmi folyamatok leírásában az osztályharc számonkérését (ilyen alapon támadják Szabó Istvánt is); mi több, Andics Erzsébet meg is jelent Szabó István óráin, és nyilván jelentést is írt róluk. Szabó Istvánt megvédte a minisztérium és az egyetem, egyetemi tanár maradt, publikálhatott. De azért „burzsoá történész”-ként kezelték, akit támadhattak, pocskondiázhattak. Őt is „körbembázták” a tudósok ellen intézett ötvenes évek eleji koncepciós politikai támadások idején, de nyíltan nem merték támadni. Négy tanítványát viszont „koncepciós perben többéves börtönbüntetésre ítélték”.²² Másokat azonban teljesen elhalgattattak, csak az 1956-ot követő lazulás tette lehetővé, hogy publikálhattak. A történettudományban csak ekkor, 1956 után van enyhülés, a történelem le volt maradva a többi humán tudománytól, hiszen az 1953-as váltásnak a hivatalos történetírásban nyoma sem volt. A történész társadalom tehát elmarad a társadalom egészének szemléletváltásától. Ez azoknak a radikális sztálinistáknak volt

²¹ PUKÁNSZKY, NÉMETH, 2. jegyzetben *i. m.* 664.

²² FILEP Tibor, *Forradalom a debreceni egyetemeken 1956*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 9.

köszönhető, akik '49-ben az élre törtek. A hatvanas években aztán többen meaculpáztak Szabó Istvánnal kapcsolatban (pl. Hanák Péter, Sándor Pál).

És volt egyetemünknek olyan akadémikus professzora, Mitrovics Gyula, a pedagógiai tanszék alapítója és annak indulásától az ő nyugdíjba vonulásáig tanszékvezetője (1918-1941), aki bölcsészdekáni, majd rektori tisztséget is betöltött, és aki 1947-ben maga mondott le akadémiai levelező tagságáról, mert nem látta célszerűnek megvárni az ellene indított akadémiai vizsgálat kimenetelét. Így a vizsgáló bizottság őt a kizárásra javasoltak közül kivette, a vizsgálatot rá vonatkozóan nem folytatta. Ha azonban Mitrovics nem mond le akadémiai tagságáról, akkor – amint azt a történetet feldolgozó Bolvári-Takács Gábor megállapítja – 1948-ban kizárták volna, ahogyan 1949 végére, az Akadémia politikai átszervezésének befejeztével gondoskodtak arról, hogy ilyen vagy olyan módon, a kizárási listán szereplő valamennyi akadémikus kikerüljön az Akadémiáról.²³

A néprajztudományban is 1949-ben hirdette meg Ortutay Gyula, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke és egyben kultuszminiszter a marxista fordulatot, amint arról Kósa Lászlótól értesülünk. A néprajzot is megbélyegezték: a népi kultúra ugyan kiemelt figyelmet kapott az ötvenes évek elején, de ez a tudományág is megkapta a „nacionalizmus”, a „narodnyikizmus” minősítést. A paraszti kultúra nacionalista felhasználása azonban meg sem közelítette azt, ami Romániában és Csehszlovákiában folyt ebben a tekintetben: „Ahol a kommunista eszme szövetkezett a nacionalizmussal, ott egészen szélsőséges megnyilvánulásokra is sor került, mint Romániában, ahol a néprajz a hivatalos ideológiába illeszkedő történelmi tételek, elsősorban az őstörténet igazolását és a történelmi jog alátámasztását vállalta.”²⁴ Ebben a tudományágban is erőltették a szovjet néprajztudományt (ilyen címmel kiadványsorozat is indult), de a szovjet szellemiség nálunk nem tudott igazán teret nyerni; a szocialista ideológia által diktált kutatási területek pedig voltaképpen valós jelenségeket dolgoztak fel: munkásfolklor, a szocialista falu, városi néprajz. A szakmában köztudott, hogy nálunk is volt példa a hamisításra (pl. a Rákosi 60. születésnapjára készült „népművészeti” alkotások), de ez meg sem közelítette azt, ami a Szovjetunióban történt, ahol *betanították* (!) a „hagyományokat” – például Sztálint és Lenint dicsőítő meséket, énekeket, majd ezt felgyűjtették a folkloristákkal mint élő folklor hagyományt.

4. Zsákutca

Ha könnyedén félreállították vagy menesztették a tanárt, a professzort, illetve ve állandóan szemmel tartották és bírálták azt, aki nem tetszett nekik, mit tettek

²³ BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, *Mitrovics Gyula akadémiai tagságának megszűnése*, Debreceni Szemle, 2010/4, 232–241.

²⁴ KÓSA László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Osiris, 2001, 203, 211.

azzal, akit vagy amit kifejezetten ellenségnek vagy az ellenség ügynökének állított be a Nyugat-ellenes hidegháborús kommunista hisztéria? Egyszerűen felszámolták az egész képzést, mindenestől – tanszékestől, professzorostól. Ez a sors jutott a nyugati nyelveknek és irodalmaknak, beleértve a klasszika-filológiát is. A mögöttes ideológiai logika egyszerű: a kapitalizmus, úgymond, „elrohadt”, a jövő záloga a Szovjetunió, a jövő nyelve az orosz. Nincs többé szükség olyan idejét múlt nyelv tanulmányozására, amilyen az angol, a francia, a német, az olasz (a latinról és az ógörögörről nem is beszélve). Ez vonatkozik azokra az angol–amerikai és a többi kultúrára is, melyeket ezek a nyelvek képviselnek. Annak rövid vázolására, hogy mi is történt, hadd maradjak szakterületem közepében, az Angol Tanszéknél, mert ezt a történetet ismerem a legjobban.

A *nyugati* nyelvek és irodalmak tanszékei számára bizony nem jó jel, az élő nyugati nyelvek egyértelmű visszaszorításának is felfogható, hogy 1949-ben a miniszter összevont intézeteket hoz létre – megszületik a Modern Nyelvek Intézete (benne az orosz, az angol, a francia, a német, az olasz, a román egységek). Amikor Ország László a háború után, a bajorországi amerikai hadifogságból hazatérve végre újra lábra állította az Angol Tanszéket,²⁵ megteremtette a minimális működési feltételeket, egyre használhatóbb állapotba hozta a könyvtárat, menthetetlenül bekövetkezett, ami várható volt: megérkezett a miniszteri rendelet, melyet Szántó György miniszteri tanácsos írt alá,²⁶ és amely rendelet a főhatósági szóhasználat szerint „szünetelteti”, a dékán szóhasználatában „megszünteti” az angol, francia, német, olasz szakos tanárképzést. „A minisztériumban 1949 nyarán döntöttek arról”, olvassuk Mudrák József kartörténetében, „hogy a szovjet típusú népi demokráciában felesleges, sőt politikailag káros a klasszikus és a nyugati nyelvek tanítása, ezért a két vidéki egyetemen (Szeged és Debrecen) likvidálják ezeket, valamint néhány »politikailag nem megbízható«, »reakciós« professzort sürgősen leváltanak.»²⁷

Maga a felső utasítás nem képezte, ezért nem is képezte vita tárgyát a karon. A tanulmányi bizottságnak 10 napon belül kellett kész intézkedési tervet letennie az érintett nyelvszakos hallgatók sorsáról. Szabó István dékán nem tehetett mást, mint november 11-én rendkívüli tanácsulást hívott össze, ismertette a miniszteri rendeletet, a már készen álló intézkedési tervet, pontos, név szerinti

²⁵ Előde és kedves barátja, Fest Sándor az egyik budapesti óvóhelyen lelte halálát, akna-beecsapódás következtében, 1944 végén, családjával és a ház negyven lakójával együtt. Ld. KOLTAY-KASTNER Jenő Horváth Jánosra (Fest Sándor sógorára) bízott kéziratából a Koltay-Kastner halála után publikált fejezetet (*Fest Sándor emlékezete*) a CZI-GÁNY Lóránt és KOROMPAY H. János által szerkesztett kötetben. FEST Sándor, *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig = Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, Bp., Universitas, 2000, xxxii.

²⁶ 1949. október 31-i keltezéssel, száma: VKM 1426-35/1949.V.1.

²⁷ MUDRÁK, 20. jegyzetben *i. m.* 36.

szakváltoztatási hallgatói létszámokkal. Ezt mindenki meghallgatta, vitát a dékán nem nyithatott, rábólintottak a miniszternek küldendő intézkedési tervre, és elmentek haza. Majd, többen, nemcsak egyszerűen haza, hanem – ha nem is azonnal – Pukánszky Béla, például (mellesleg az egyetem előző évi rektora, ekkor még prorektora) nyugdíjba (hamarosan meghalt),²⁸ Hankiss János – a tanszékvezetés szempontjából – nyugdíjba (egyébként az Egyetemi Könyvtár alkalmazásába), Ország László az MTA Nyelvtudományi Intézetébe. Nem csodálom, hogy a december 16-ai tanácsülésen, melyen Ortutay Gyula „miniszter elvtárs” is részt vesz, sőt, ahogy ilyenkor dukál, átveszi a dékántól az elnöklést, Ország nem jelenik meg. Ezen a decemberi ülésen szó sem esik a nagy traumáról. Egyetlen napirendi pontjuk van: a kollokviumi és vizsgapánik. Mindenki tökéletesen tudta, hogy a téma a legveszélyesebbek közül való, mert élesen politikai töltetű. Szabó István dékán ugyan igyekezett megnyugtatóan az aggódó minisztert afelől, hogy a karon a szokásos vizsgadrukknál nincs nagyobb izgalom, de Ortutayból egyhamar előjött, hogy „különösen a munkás és paraszt származású hallgatók további eredményes tanulása” miatt aggódott. Különösen az ő körükben kell „a kollokviumokkal szemben esetleg mutatkozó nyugtalanság felől” tájékozódni.²⁹

Hatalmas politikai tétje volt ennek a – ma már sokkal szürkébbnek tetsző – napirendi pontnak (a munkás-paraszt származásúak vizsgadrukjának). Ortutay alighanem őszintén nyugtalankodott, a kérdéstől akár miniszteri székét is veszélyeztetve érezte. A miniszter által elnökölt debreceni bölcsészkar ülésen történeteket akkor látjuk a kornak megfelelő, igazi kontextusban, ha összevetjük Rákossinak azzal a feljegyzésével, melyre Némedi Lajos egyetem története hívja fel figyelmünket. Alig 16–17 nappal korábban (november 29-én) Rákosi Mátyás feljegyzést küldött Révai Józsefnek és Gerő Ernőnek. Ebben leírta „azt a félelmetes mondatot a Rajk-per »tanulmányaként«, hogy az ellenség most »a végre behozott proletár hallgatókat a túlterheléssel akarja kiszorítani az egyetemekről«. Azonnal elrendelték a VKM felülvizsgálatát, „»az ellenség kezének« felkutatására”, és 1950 februárjában leváltották Ortutayt, Darvas József lett a közoktatási (majd népművelési) miniszter.³⁰

Pálffy István és Virágos Zsolt tanszéktörténete részletes képet fest arról, ahogy a tanszékek felszámolása a hallgatókat érintette. Megtudjuk, például, hogy a huszonhat Pestre átjelentkezőből csak négynek jutott hely.³¹ A többieknek két

²⁸ A germanista-irodalom- és művelődéstörténész Pukánszky Béláról van szó (1895–1950). Nem azonos a fentebb már idézett pedagógus Pukánszky Bélával (1954-).

²⁹ KT, 1949.XII.6. jkv. 2. DE-BTK-DH.

³⁰ NÉMEDI, 20. jegyzetben *i. m.* 34–35.

³¹ Huszonhat átjelentkezőből csak négy átiratkozást engedélyezett a VKM. VIRÁGOS Zsolt Kálmán, PÁLFFY István, *A debreceni Angol Tanszék története (1938-2014)*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 55.

választási lehetősége maradt: átmenni orosz szakra vagy távozni az egyetemről. Hadd soroljam fel, mivelhogy országosan vagy legalább Debrecenben jól ismert nevek, azokat, akik ekkor lettek, kényszerűségből, nyugati nyelvszakosból orosz szakosok: Béládi Miklós, Erdei Ferenc, Korponay Béla, Kovács Kálmán, Pálffy István, Petrikás Árpád. Budapestre jelentkezett Karancsy László és Szépe György (de csak utóbbit vették át). Az átrendezés iszonyúan bonyodalmas helyzetet teremtett a karnak és a hallgatóknak egyaránt. A Debrecenben maradók esetében mindenkinek személyre szólóan írták elő új szakjára, az orosz képzésre vonatkozó tanulmányi ütemtervet.

A debreceni bölcsészkar tudományos tisztességét dicséri és becsületére válik viszont az, ami a forradalom és szabadságharc kitörését megelőző kari tanács jegyzőkönyvében olvasható. Az 1956. szeptember 27-ei ülésen Kálmán Béla dékán ismerteti Gunda Béla professzor levelét, melyben Gunda (aki Kálmánnak előde volt a dékáni székben) többek közt azt kéri, hogy „a modern nyelvek és irodalmak oktatásában s ezzel kapcsolatban ifjúságunk látókörének szélesítésében a folytonosság meg ne szakadjon”. Hankiss János és más professzorok rehabilitálását is javasolja.³² Csakhogy közbejön a forradalom és szabadságharc. Ami akkor, Nagy Gáspár szavaival, „fénnyel íródik lelkünk egére”³³ – az a „váltólázhoz” vagy „gyújtó hideghez hasonló mámor” (ezek már Für Lajos kifejezései); valami, aminek a leírására már nem alkalmas az agyonkoptatott, akkoriban különösen lejáratott „forradalom” szó; így véli Für Lajos, a forradalom és szabadságharc egyik debreceni vezéralakja, *Bevérzett mámor 1956* c. könyvében: „Nem a gondolatok-eszmék, nem a tételes célok, hanem valami csodaszerű politika feletti varázslat szertehullámszerűsége érezhető, élhető meg, akinek ez megadott. A ritkán összedobbanó nemzeti szívhangozások kovácsoltak össze, emeltek a lebegő magasba, s ejtettek a mélybe mindenkit.”³⁴

És a Bölcsészettudományi Karon sem akármik történnek a mélybezuhanást követően, 1956 őszén. Az egyetemeket néhány hónapon belül fegyelmi bizottságok felállítására kötelezik, és a KLTE bölcsész oktatói között is vannak, akiknek a forradalmi tevékenység hamarosan az állásába kerül (Für Lajos, Julow Viktor, Koczogh Ákos).³⁵ Megjegyzendő, hogy a már idézett forradalmi bizottmány tizenkét pontjában is szerepelt „a megszüntetett karok és tanszékek visszaállítása, az érdemtelenül félreállított professzorok visszahelyezése”.³⁶ A szeptember-

³² KT, 1956.IX.27. jkv. 15. DE-BTK-DH.

³³ NAGY Gáspár, *1956 fénylő arcai*, Bp., Püski, 2006, 38.

³⁴ FÜR Lajos, *Bevérzett mámor 1956*, Bp., Kairosz, 2006, 29.

³⁵ Sok debreceni diákot is elítéltek, enyhébb esetben eltávolítottak az egyetemről, kitiltottak az ország összes felsőoktatási intézményéből. A diákok vezéralakja, Dede László, 15 év börtönbüntetést kapott. Mindezekről ld. „A megtorlás” c. fejezetet, FILEP, *Forradalom...*, 19. jegyzetben i. m. 41–46.

³⁶ FILEP, *uo.*, 30.

ben még októberre is, novemberre is tervezett tanácsülések tehát elmaradtak, és szeptember 27-ét követően december 6-án ül össze megint a kari tanács. Ekkor napirendi pontot képez az, amit a tanács még szeptemberben előírt magának: „A modern nyelvi tanszékek felállítása illetve betöltése.” Szerencsére jelen van az egykori dékán, Szabó István, aki most már igen részletesen előadhatja azt, amiről 1949-ben mélységesen hallgatnia kellett: annak szívszorító történetét, ami a nyugati tanszékek felszámolása idején a háttérben zajlott – tájékoztatója végén kérve, hogy állítsák vissza ezeket a tanszékeket, a latinnal együtt. A kar ekkor elhatározza az angol, a francia, a német és a klasszika-filológia újraindítását, de személyi javaslatokat még nem tesz. (Az olasz sokkal később, a kilencvenes évek első felében kezdi meg újbóli működését, talán azért, véli Sárközy Péter, „mert Olaszország, mint NATO tagállam, »ránk volt állítva«, és Debrecen túl közel volt a magyar-szovjet határhoz”.³⁷) A minisztérium először a német újraindítására mutat hajlandóságot (nem könnyű feltételekkel), de aztán azt javasolja a dékánnak, hogy újabb felterjesztésben az egyes tanszékek helyett inkább germanisztika, romanisztika és klasszika-filológia megszervezését kérje. A Germanisztikából később lesz két tanszék, az angol és a német. A nyugati tanszékek visszaállítása végső soron tehát az '56-os forradalomnak és szabadságharcnak köszönhető. Paradox módon, amint arról Gesztelyi Tamás tudósít bennünket, a forradalmat követő megtorlásnak is volt pozitív hozadéka a Kossuth Egyetem szempontjából, hiszen az 1962-es amnesztiát követően máshonnan (pl. az ELTE-ről) eltávolított kiválóság (pl. Borzsák István professzor) kerülhetett valamely tanszék (ez esetben a Klasszika-Filológia) élére Debrecenben.³⁸

Érdeemes megjegyezni, hogy miközben a minisztérium engedélyezi a nyugati nyelvek újbóli működését, igen sajátos módon ellenzi a világirodalmi tanszék visszaállítását; ellenben – nagyon is átlátszó ideológiai megfontolásból – támogatja legújabbkori magyar irodalomtörténeti tanszék létrehozását. Egyébként 1957 végén felmerül egy “lélektani tanszék” létesítésének ügye Jausz Béla és Gunda Béla szorgalmazásában, az általános nyelvészet Herman József, az egyetemes művelődéstörténet és az újkori egyetemestörténet Szabó Dezső, az esztétika Juhász Géza, a szlavisztika Gunda Béla és Iglói Endre, a filozófiatörténet Iglói Endre fölterjesztésében.

³⁷ SÁRKÖZY Péter, *Egy igazi magyar dantista: Bán Imre = Bán Imre emlékezete*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, HOLLÓSI Gábor, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2006 (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből, 3), 45.

³⁸ GESZTELYI Tamás, *Debrecen egyik 1956-os nyeresége: Rövid beszélgetés Szilágyi János Györggyel*, Debreceni Szemle, 2016/1, 91–94.

5. *Útfelügyelet, útellenőrzés, közlekedésrendészet*

Az ötvenes években a szakmai tisztességre törekvő kutató és publikáló tudósoknak, ahogyan a tantermi oktató munkának is, tilalomfák erdeje állta útját, és ideológiai elvárásoknak kellett megfelelnie. Az útfelügyelet, útellenőrzés és közlekedésrendészet drasztikusan komolyan vette a tudományokban való „közlekedés” kommunista rendszabályainak, a vörös KRESZ-nek a betartását. A tilalomfák mindenütt jelenvalóságát úgy tudom érzékeltetni, ha azt mondom: pontosan annyifélek voltak, ahány szót publikációiban leírt vagy a tanteremben és a titokban lehallgatott telefonbeszélgetésekben kiejtett a száján valaki. Pusztán rövid érzékeltetésként, következzen néhány példa. A „fasiszta”, „nacionalista”, „polgári szemléletű”, „ártalmas” és „métélyező” könyvek leselejtezése és bezúzása már 1945-ben elkezdődik.³⁹ Ezrével majd tízezérel semmisítik meg a könyveket, folyóiratok (köztük tudományos folyóiratok) 20-30 évfolyamát, a könyvtárak „megtisztításának”, „defaszálásának” ürügyén. Csak a Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtáraiból 38.835 kötetet vonnak ki és semmisítenek meg, csak 1949-ben. Pedig ez akkor már évek óta folyik. Mi több, csak ezután, 1950-ben kezdődik az államilag diktált „feketelistázás”. Ekkor kerül indexre Gárdonyi csaknem minden regénye, Jókai, Krúdy, Kosztolányi, Tamási Áron, Szabó Pál, Móra Ferenc több műve, egy irredenta vers miatt Babits (1946-os kiadású) *Őszes versei* és *Összes művei*, de Grimm meséi és a *Micimackó* is. Be kellett zúzni, többek közt, Németh László, Szerb Antal, Camus, Hemingway köteteket.⁴⁰ De jóval később is voltak ideológiai szempontból „haladónak elkönnyvelt” Jókai regények („a *Fekete gyémántok* antiklerikalizmusát, *Az arany ember* antikapitalizmusát” „nem győzik magasztalni” a középiskolai tankönyvek),⁴¹ és ideológiailag nem kívánatosak, mint például az *Egy az Isten* és a *Fráter György*.⁴² *Az*

³⁹ Országgh Lászlóban élete végéig eleven nyomot hagyott a barbár könyvbezúzások sokkja. Amikor megkért, hogy könyvtárának a Kossuth Egyetemre kerülését közvetítem, kikötötte, hogy könyvei nem kezelhetők külön gyűjteményként, be kell olvasztanunk őket a könyvtár teljes állományába, hogy eltűnjenek a barbárok szeme elől, ne tudják őket teherautóra rakni és elvinni a zúzdába, ha megint úgy fordulna a helyzet. Abban a reményben, hogy azok a rettenetes idők nem térnek vissza, az Egyetemi Könyvtár úgy határozott, hogy Országghnak ezt a kívánságát nem teljesíti; nem olvasztja be, hanem külön gyűjteményként kezeli könyvtárát.

⁴⁰ A könyvtártisztogatás, feketelistázás és a könyvbezúzások forrása: KATSÁNYI Sándor, *Indexek, könyvzúzdák, könyvtárosok: Könyvkivonások a Fővárosi Könyvtárban 1945–1950 között*, Könyvtári Figyelő, 50 (2004/3), 513–524. Elektronikusan: <http://epa.oszk.hu/00100/00143/00052/katsanyi.html>

⁴¹ IMRE László, *A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei = Barta János pályája és a szellemtörténet*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2011 (Thienemann előadások, 6), 141. Uő, *Barta János*, Debrecen, Alföld Alapítvány, 2015 (Alföld Könyvek), 91.

⁴² KATSÁNYI, <http://epa.oszk.hu/00100/00143/00052/katsanyi.html>

ember tragédiáját hol be lehetett mutatni, hol nem (elsősorban a Falanszter-szín miatt tilthatták, amikor tiltották). A nyugati írók közül csak a marxista orientációval rendelkezőket, illetve a saját társadalmuk ellen irányuló kemény társadalombírálatot megfogalmazókat lehetett lefordítani, tanítani (az amerikaiak közül a kommunista Howard Fast és Albert Maltz vezette a dicsőített amerikai írók listáját – ők Amerikában voltak feketelistán). Erdély és az erdélyi irodalom létezéséről sem volt célszerű tudni. *A magyar nyelv értelmező szótára* nem határozhatta meg „magyar”-ként a székelyt; helyette ezt olvassuk: Romániában élő „magyar nyelvű népcsoport”.⁴³ Hogy a lexikográfusnak milyen nehéz dolga volt, az is mutatja: Országh Lászlót beidézte az Akadémia párttitkára, mert az értelmező szótárban a „bolond” és a „bolsevik” szó egymás után következett.⁴⁴ A „nem kívánatos” könyvek kivonásának enyhébb módja az enyhülés után is évtizedekig fennmaradt: a katalóguscédulákon „z”-vel jelzett (vagyis zárolt) műveket csak külön engedéllyel lehetett kikérni, többnyire úgy is csak olvasótermi használatra.

Az ideológiai tiltások mellett az ideológiai elvárásokról, a humán és társadalomtudományi diszciplínák fő- és mellékútjain való közlekedés előírt rendjéről is szót kell ejtenem. Amit csak lehetett, a politikai gazdaságtan, a dialektikus materializmus, a történelmi materializmus keretei közé, alap és felépítmény viszonyába helyezve, az osztályharcból eredeztetve kellett vizsgálni, előadni, tudományos publikációban és oktatói munkában egyaránt. A művészi eszmény az eredetileg Andrej Alexandrovics Zsdanovnak tulajdonított, szigorúan a marxista esztétika alapján álló, és a kommunizmus építésének eszméjétől áthatott szocialista realizmus volt, ebben a szellemben kellett írónak-költőnek-képzőművésznek alkotnia, az irodalomtudósnak ezt kellett a műalkotásban keresnie/elemeznie. Sorvasztó hatással volt ez az irodalompolitika az irodalom mellett az irodalomtudományra is. A modern filológiák számára is a munkásábrázolás (pl. Shakespeare műveiben) és a szocialista realizmus (pl. az angol irodalomban) volt a biztonságos kutatási téma. Vagyis a kultúrát és a művészetet maga alá gyűrte a politika.⁴⁵ Mi több – amint azt Keményfi Róbert megállapítja, noha éppen a

⁴³ Én az 1952-1962 között megjelent szótár 1966-os utánnomását vettem kézbe.

⁴⁴ Országh a Gergely Ágnes által készített interjúban beszélt erről. GERGELY Ágnes, *A szavak tudósa = In Memoriam Országh László: Születésének 100. évfordulójára*, szerk. VADON Lehel, Eger, Eszterházy Károly Főiskola Amerikanisztika Tanszék, 2007, 271–272. KONTRA Miklós több cikket és tanulmányt szentelt annak, ahogy az ideológia beleszólt a lexikográfus Országh munkájába. Ld. főleg: *Országh László életművének néhány tudománytörténeti vonatkozása, uo.*, 148–171.

⁴⁵ Az irodalom és a művészet ötvenes évekbeli elsorvasztását Révai Józsefnek, Horváth Mártonnak és Darvas Józsefnek a fejére is olvasták, a legnevezetesebben Déry Tibor egy 1956-os sajtóvitában. VASY Géza, *„Hol zsarnokság van”*, Bp., Mundus, 2005. Digitális

közvetlen politikai beleszólás egyik megnyilvánulásáról, az 1956 utáni egyetemi reformról szólva – „a totalisztikus hatalomgyakorlás” elérte, hogy „a rendszer céljainak megfelelő tudományos igényű magyarázatokat” produkáltak „intézetek, tanszékek, kutatók” akkor is, amikor pedig a politika nem gyakorolt *közvetlen* „felülíró hatást”.⁴⁶ Saját közlekedés-metáforikámmal szólva nevezhetem ezt a kommunista tudományos közlekedési rendszabályok internalizált megnyilvánulásának. Nem feltétlenül azonos az öncenzúrával, mert utóbbi csak a veszélyes kanyarokban közlekedik különös óvatossággal, míg az internalizált ideológiai KRESZ minden vonatkozásban az üdvözítő útvonal közelében tartja a közlekedőt.

1950 elején a kommunista felsőoktatásban való „közlekedés” újabb rendszabályai lépnek életbe. Elrendelik, hogy bármiféle hír csak a miniszter sajtóosztályának előzetes engedélyével kerülhet ki az egyetemekről, interjúkat is beleértve. Megkezdik működésüket „a kommunista aktívák”, és ezentúl „intézeti háromszögek” vannak (értsd: az állami vezetés csak a párt és szakszervezeti vezetéssel együtt dönthet).⁴⁷ A tanszékek minden ideológiai tárgyú könyvet átadnak az ún. „ideológiai könyvtár”-nak. A minisztérium közvetlenül felügyeli a tanulmányi osztályokat, a kari állami vezetést ezzel kijátszva. A Pázmány Péter Tudományegyetem hosszú érvrendszerrel tiltakozik ez ellen. Tiltakozó levelüket mindegyik egyetemnek megküldik, a debreceni BTK is napirendre tűzi, és egyetértő határozatot hoz. Ezeknek a változásoknak egyik leghírhedtebb debreceni bölcsészkarri részlete – és ezt ’49 őszén az egyik párttitkár, a minisztériummal előzetesen egyeztetve terjeszti a kari tanács elé –: dr. Varga Lászlót le kell váltani a tanulmányi osztály éléről, és helyébe A. J., a gazdasági igazgatóság asztalosműhelyének segédje kerül; mivel azonban Varga munkája ellen nincs kifogás, legyen ő az osztályvezető-helyettes (értsd: legyen az asztalossegéd segédje, elvégre valakinek azért értenie is kell hozzá, a munkát azért valakinek el kell végeznie).⁴⁸

És megkezdődnek az ideológiai „szabálysértési” (konceptiós) eljárások. Debrecenben Várhelyi Béla latin szakos tanárjelölttel, amiért kijelentette, hogy „a materialista természettudományos világnézet nem zárja ki a keresztény hitet”,⁴⁹ „demokráciaellenes kijelentéseier” kizárják az egyetemről.⁵⁰ Célponttá

Tankönyvtár,

<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/hol-zsarnoksag-van/ch03s06.html>

[http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/hol-zsarnoksag-](http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/hol-zsarnoksag-van/ch03s06.html)

⁴⁶ KEMÉNYFI Róbert, *A Gunda Béla által vezetett Néprajzi Intézet értékelése – 1961 = A néprajztudomány professzora: Gunda Béla (1911–1994)*, szerk. BARTHA Elek, Debrecen, MTA-DE, 2015, 74–75.

⁴⁷ KT, 1950.I.20. jkv. 6. DE-BTK-DH.

⁴⁸ KT, 1949.IX.27. jkv. 17. DE-BTK-DH.

⁴⁹ KT, 1950.II.25. jkv. 14. DE-BTK-DH.

válík Szabó István, nevetséges ürüggyel elbocsátott tanítványain keresztül. Megindul a „nagyhatású pedagógus, Karácsony Sándor és az európai hírű idegsebész, Sántha Kálmán elleni hajsza”.⁵¹ A „kozmpolita”, „narodnyikista” Karácsony Sándor vezette Neveléstudományi Intézet, úgymond, „tűzfészek”-ké vált, Kiss Árpád veszedelmesnek nyilvánítatik; ekkor még a későbbi ’56-os (mint említetem, ’57-ben elbocsátott) forradalmár, Koczogh Ákos is (feltehetően önvédelmi reflexből) „likvidálja” saját „karácsonyista magatartását”.⁵²

Másrészt, az is előfordult, hogy maga a politika – sőt maga Sztálin – sietett, mondhatni, a tudomány segítségére. Az összehasonlító és történeti nyelvészet Nyikolaj Jakovlevics Marr, grúz-szovjet nyelvész tanainak, a marrizmusnak a szorításában vergődött. Marr tanítása az összehasonlító és történeti nyelvészet ellen hatott. Sztálin viszont cikksorozatot indított a marrizmus ellen 1950-ben. Havas Ferenc „marrizmus-szindróma” könyve szerint: talán mert Sztálin szemében „Marr nyelvszemlélete alkalmatlan volt a nemzeti önfelértékelés alátámasztására”, a nyelvcsaládként összefogható szláv nyelvek, főleg pedig az orosz nyelv felmagasztalására – és talán mert Sztálinnak magának is megvolt ebben a tudósi színben feltűnni akaró, önfelértékelési ambíciója (akár maga írta a cikket, akár nem).⁵³ A történeti és összehasonlító nyelvészet (sztálini) rehabilitálását pedig mindenki üdvözölte. Pais Dezső így fogalmazott 1951-ben az egyik akadémiai ülésen: „A marrizmus mágikus körébe nem illett bele, és vesztegár alá került a nyelvhasznítás is. Sőt nálunk a marristák elsősorban a finnugor nyelvészet művelőit hozták kellemetlen helyzetbe. SZTÁLIN (sic!) erről az oldalról is tudományt mentett és lehetővé tette, hogy finnugor nyelvészetünknek nagy múltjához, korábbi úttörő és vezető szerepéhez méltó jövője legyen.”⁵⁴ Lakó György szerint, „ha finnugor összehasonlító nyelvtudományunk van, helyesebben mondva: továbbra is van: abban kétségkívül része van I. V. SZTÁLINnak (sic!)”. Lehetővé vált ugyanis, folytatja Lakó, a finnugor népek „nyelvi rokonságának a tanulmányozása”.⁵⁵ Marr nyelvtanellenességét is támadta Sztálin, és ezt a debreceni nyelvészprofesszor, Papp István is üdvözölte, akinek pedig nem volt szokása Sztálint dicsérni. Azt, hogy Sztálin „a nyelvtani

⁵⁰ KT, 1950.V.27. jkv. 15. DE-BTK-DH. Másodfokon ezt megerősítették, a döntés örök kizárásról szól, amint az 1950. május 30-i egyetemi tanácsi jegyzőkönyvben olvasható (300. sz., 6.). HBML XXVI. 1/a. 29. k.

⁵¹ FILEP, *Forradalom...*, 19. jegyzetben i. m. 9.

⁵² KT, 1950.V.27. jkv. 21. DE-BTK-DH.

⁵³ HAVAS Ferenc, *A marrizmus-szindróma: Sztálinizmus és nyelvtudomány*, Bp., Tinta, 2002, 366.

⁵⁴ PAIS Dezső elnöki megnyitó beszéde az I. nemzetközi finnugor nyelvészeti konferencián. *Nyelvtudományi Közlemények*, 58 (1956), 4.

⁵⁵ LAKÓ György, *A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és jövő feladatai*, uo., 17.

szerkezet és a nyelvtani elemzés fontosságára hívta fel a figyelmet”, Papp István azért tartotta fontosnak, mert a nyelvtan elvonatkoztat, „elvont tudomány”. És ebben az elvontságban nevelőerő rejlik, melyet az iskolának ki kell használnia: „[a]nyelvtani elemzés arra szoktat és arra képesít, hogy az egyestől, a konkrétól fel tudjunk emelkedni az általános, az elvont dolgok világába. A gondolkodásnak ez az útja: az egyesről az általánosra, a konkrétól az elvontra eljutni — és viszont.”⁵⁶ Nem akkor elvart, a nagyvezérnek szóló gesztus ez, hanem a marrizmus nyomása utáni fellélegzés, az ideológiai engedmény szakmai kiaknázása. Ráadásul, annak megértéséhez, hogy amit itt Papp István leírt bátor tettek minősült, gondoljuk meg ezt: a hivatalos ideológia szívesen vesztette bele az általánosba az egyest; de a tapasztalati egyesből *a tapasztalati egyes logikájától diktált* (adekvát) általános irányába „közlekedni” – az *elvart* általános helyett – kihágásos haladási manővernek minősülhetett a tudományos közlekedés forgalomirányítói szemében. Bárczi Géza még bátrabban, közvetlen módon zárta rövidre a marrizmus-kérdést „Bevezetés a nyelvtudományba” c. kollégiumán 1950-ben, amikor kijelentette, hogy a marrizmus „józan emberi ésszel felfoghatatlan”.

Egyébiránt 1950-től kezdve a sztálini hozzászólás lett az ideológiai főútvonal irányába mutató egyik legfőbb útjelző tábla a tudomány számára. Nem csak a nyelvtudomány számára. *A M. Tud. Akadémia* (sic!) *Történettudományi Értesítője* 1951-ben már „klasszikusnak” mondja a megjelenése óta eltelt egy év alapján (!) a *Marxizmus és nyelvtudományt*, és a Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa ülést rendez az évforduló tiszteletére 1951 júniusában, az *Értesítő* az évi 10-12-es számát pedig az ülésen szovjet akadémikusok és nagydoktorok szájából elhangzott előadások szövegével töltik meg. A „zseniális mű” „gyökeres fordulatot jelentett nemcsak a nyelvtudományban, hanem rendkívül fontos szerepet játszott az összes társadalomtudományok fejlődése szempontjából is”, állapítja meg az ülést összefoglaló-kommentáló névtelen szerző.⁵⁷ B. D. Grekov szovjet akadémikus így fogalmazott: „Sztálin elvtárs munkája felbecsülhetetlen értékű gyarapodása minden tudomány alapjának.”⁵⁸ Az MTA I. és II. osztálya két napos ülést rendezett „Sztálin nyelvtudományi munkái és a Magyar tudomány” címmel, 1950 novemberében. Németh Gyula nyelvtudományi referátuma és Bárczi Géza, valamint Zsirai Miklós korreferátumai után Molnár Erik referátuma hangzik el „Sztálin nyelvtudományi cikkei és a történettudomány” címmel (Sztálin elvtárs „a történeti elmélet egy sor alapvetően fontos kérdését” is „új megvi-

⁵⁶ PAPP István, *A mondat fogalmának tanítása*, Magyar Nyelvőr 76 (1952/2), 99.

⁵⁷ A M. Tud. Akadémia (sic!) Történettudományi Értesítője, 1951/10–12, 39. (Kiemelés tőlem.)

⁵⁸ Uo., 27. (Kiemelés tőlem.)

lágításba” helyezte).⁵⁹ Ezt követi Lukács György korreferátuma „Sztálin cikkeknek tanulságai az irodalmi és művészettörténet szempontjából” címmel (Lukács a sematikus, a vulgármarxizmus [a „vulgarizátorok”], és a bírálattal-önbírálattal szembeni türelmetlenség ellen talál érveket Sztálin marxizmus elleni fellépésében).⁶⁰ Szabó Imre korreferátuma pedig a jogtudományra vonatkozó relevanciáról szól. Az ülést számos hozzászólás fűszerezte, szovjet és népi demokratikus delegátusok részéről. Vagyis Sztálin „hozzászólása(i)” előtt ezeknek a tudományágaknak kötelező mintául szolgált a marxizmus. Ortutay a néprajztudományban is a marri nyelvészetet tartotta követendő példának.⁶¹ A *Századok* is arról értekezik, sokszor vezető politikusok tollából származó cikkekben: hogyan kell történelmet írni Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkáinak szellemében.

6. Jelöletlen kerülőutak

A legjobbak, a nehéz lavírozás közben, az örökös gáncsolgatás ellenére, vagy éppen az antisztálinista eszmélkedés idején (mely eszmélkedésben Imre László szépen meg tudja mutatni a kálvinista és a debreceni hagyományhoz kötődő szellemi tájékozódást, Németh László mellett Karácsony Sándor hatását), majd a forradalom és az azt követő kegyetlen megtorlások napjaiban megkeresték a kitáblázatlan kerülőutakat. Voltak megtalálható kerülőutak; magától értetődik, hogy a kommunista ideológia nem táblázta ki, hol nyílnak és merre vezetnek. Vagyis a legjobbak minden tőlük telhető módon azon fáradoztak, hogy minél kevésbé sérüljön a tudomány integritása (a publikációkban és a képzésben). Eközben vigyáztak egymásra, a kollégákra, a hallgatókra, mert könnyű volt elaknásított terepre tévedni.

Barta János, aki az ’56 utáni megtorlások idején, 1957-ben néhány hónapig rektor volt, ha a megtorlásokat nem is tudta megakadályozni,⁶² kijárt a Benczúr

⁵⁹ Magyar Tudományos Akadémia (sic!) I. és II. Osztályának Közleményei, I (1951/1), 53–66. Az idézet: 53.

⁶⁰ Uo., 67–71. Sztálin cikkei, vélekedik Lukács, „halálos csapást mérnek minden vulgarizációra.” (70) „Valamennyi irodalom- és művészetkutató rendkívül sokat tanulhat Sztálin korszakalkotó történelmi jelentőségű cikkeiből.” (71)

⁶¹ KÓSA, 21. jegyzetben *i. m.* 201.

⁶² Az egyetemi fegyelmi bizottságnak meg kellett fegyelmeznie azokat, akiket a bíróság nem ítél el (a bölcsészhallgatók közül Buda Ferenc, Kertész László, Lázár Imre, Schullek Mátyás többéves börtönbüntetést szenvedtek el), de Kádár László prorektort az emberi kötelesség elve vezérelte, és védelmezte a diákokat – emlékszik Orosz István, aki maga is azon 80–90 BTK-s és TTK-s hallgató közé tartozott, akik Egyetemi Őrséget szerveztek, majd beléptek a Nemzetőrségbe. Filep Tibornál is olvashatjuk, hogy a november elején alakult „egyetemi nemzetőr zászlóalj”-ban „300–350 kossuthos és mezőgazdász-hallgató kapott egyenruhát, fegyvert, beosztást. A szervezést a katonai tanszékek tisztjei végezték, akik az első napok ingadozása után a forradalom mellé álltak.” FILEP, *Forradalom...*, 19. jegyzetben *i. m.* 29.

Kollégiumba, és kérte az egyetemistákat, hogy ne disszidáljanak. Ugyancsak rektorként, látványosan hadakozott amellest, hogy Hankiss Jánost hívják vissza a Romanisztika élére, amikor a nyugati nyelvszakos képzés újra indult 1957-ben, és a párt meg a minisztérium politikai kifogást emelt Hankiss ellen, mondván: Hankiss a Kállay-kabinet kultuszminisztériumának államtitkára volt. Barta emlékeztette a pártot, hogy a Kállay-kabinet burkoltan németellenes volt, és a német megszállás idején Kállay a török követségen kért menedéket.⁶³ Durkó Mátyást – hogy még egy példát felelevenítsünk a sok közül – ’56-os érintettségével a politikai rendőrség beleszarolta az ügynöki szerepbe (a népi demokrácia ellen elkövetett „ellenforradalmi” „bűncselekménnyel” vádolták).⁶⁴ Ám ő – nem mindennapi bátorságra és emberi nagyságra vallóan – másnap visszament, és, az eseményt jelentő főhadnagy szavait idézve: „közölte, hogy az éjszaka meggondolta a dolgot és kijelentette, hogy nem hajlandó az együttműködést vállalni, inkább vállalja a megbüntetését és állásából való elbocsájtását, semmint hogy besúgó legyen”.⁶⁵

Szakmai tisztesség nyilvánult meg abban, ahogyan a kerülőutakat keresték. A szakmai tisztesség elsődlegességében pedig a tudomány szabadságának szelleme és a vele járó ellenszegülési hajlam ismerszik meg. Szabó István olyan jeles marxista szerzőkkel vitatkozott, mint Székely György (a vita Nagy Lajos király jobbagyi kilencedtörvényének értékelése körül forgott). Gunda Béla megadta a magáét az ideológiának, de azért, hogy az etnográfia öntörvényeiből fakadó elméletiséget sürgethessen a néprajztudományban. Híres példa Barta János is, aki, mint Imre László Barta-monográfiáiban olvasható, a marxista esztétika által többszörösen elátkozott szellemtörténeti örökség alapján merészelt vitába szállni nem kisebb marxista tekintéllyel, mint Lukács György, nem kisebb kérdésben, mint a realizmus. Lukáccsal szemben, aki parttalanította a fogalmat az időben, Barta a tizenkilencedik és huszadik századra szűkítette azt, és 1954-es Jókai-tanulmányában „annyiban »törte meg a jeget«, hogy az okfejtés a pozitivistamarxista mechanikus determinációval szemben valami szellemi, majdnem irracionális entitást, valami speciális és titokteljes tényezőt hoz szóba, valami

⁶³ KT, 1957.VI.6. DE-BTK-DH.

⁶⁴ Nem tudni, volt-e az ellenforradalmi bűncselekmény vádja mögött több is, mint amennyi közzsájon forgott, hogy ui. a debreceni diákok által működtetett forradalmi rádióban ő furulyázta a szünetjelet. De a megtorlás megszállottjainak a Csokonai Rádió épp elég volt. A Csokonai Rádió számára többen írtak is a karról (például Jakab László). Bölcsészkarok voltak azok is, akik vezették (Kiss Ferenc, Julow Viktor), és nagy árat fizettek ezért.

⁶⁵ FILEP Tibor, *A politikai rendőrség Hajdú-Biharban 1957-1989 III/III*, Debrecen, magánkiadás, 2011, 211.

olyasmit, amit a szellemtörténészek sokat emlegettek, de 1948 után tabutémává vált”.⁶⁶

A szakmaiság elve vezérelte azokat is, akik ideológiai bújócskával tudták megoldani, hogy ideológiai konformizmust is mímeljenek, és mégis azt mondják vagy kimondják azt (is), amit a szakmai tisztesség előírt számukra. Előadásokon és szemináriumokon az obligát ideológiai tiszteletkört is úgy tudták leróni, hogy a szakmaiság ne sérüljön. A példa most ennek nagy művésze, Bán Imre lesz. Elővettem az ő Poétika-előadásain készített jegyzeteimet, mert még megvannak. Bán Imre, amikor itt-ott rálöttyintette a szellemi táplálékra a kötelező marxista szószót, mindig hozzátette, kié az adott gondolat – pl. Leniné. Elhatároló hanghordozással tudta ezt mondani, vagyis: ezt nem én, Bán Imre mondom. (Aki azért ült ott, hogy azt figyelje, majd jelentse, ki lehet-e ebből hallani: a professzornál sokkal magasabb tekintélyek szabnak itt irányt a dolgoknak – az így is érthette Bán szavait.) A marxista poétikáról szó szerint ezt mondta a professzor, Leninre hivatkozva: az irodalmi művet, az igazság normáját (és itt jön a kötelező tiszteletkör:) „az osztályharc adott viszonyai között kell tanulmányozni”. „Tanulmányozni” – zseniális ideológiai bújócska! Ha azt mondom, „tanulmányozni”, azzal egyáltalán nem mondtam, hogy akármennyi tanulmányozás után majd rá is találunk az igazság normájára. De mindjárt utána megfogalmazta egyetlen tömör mondatban, mi a marxista kritika „legnagyobb nehézsége” (milyen finoman eufemisztikus a „nehézsége”!): „A marxista kritika legnagyobb nehézsége nem az elvrendszer hiánya, hanem az, hogy a szocialista eszmeiség vagy nem jelentkezik elég magas fokon, vagy alacsony művészi formában van jelen.” Bán professzor ránk bízta, hogy félpremisszás szillogizmusaiból magunk jussunk el a következtetésig. A legtompább hallgató is kikövetkeztette, hogy tehát ami az osztályharcos művészetből előáll, annak eredménye: magas rendű művészet alacsony szocialista eszmeiséggel vagy magas fokú szocialista eszmeiség alacsony művészi megvalósulásban.

Szabó István a – mondjuk így – kicselezve kikerülő stratégiát alkalmazta. Úgy vizsgáztatta a történész hallgatót, hogy a marxista központi jegyzetet írta ki vizsgaanyagának, de a saját jegyzetéből, saját előadásaiból kérdezett. Másfajta kikerülő módszer volt, ha valaki olyan kurzusokat hirdetett, melyek nem kényszerítették rá se az ideológiai színlelésre, se az ideológiai kerülgetősdire. Így választotta Jausz Béla professzor a gyakorlati pedagógiát. Számomra is felejthetetlen élmény volt „A nehezen nevelhető gyermek” c. speciálkollégiuma. „Jausz haszontalannak ítélte az ebben a korban elburjánzó neveléseméleti koncepciókat és inkább a nevelés gyakorlatából igyekezett táplálkozni. Az utókor a pedagógiai gyakorlat nagy kutatójaként, a nevelés realista művelőjeként tartja számon Jausz

⁶⁶ IMRE, *A magyar szellemtörténet válaszútjai ...*, i. m. 139-140. UŐ, *Barta János ...*, i. m. 89-90.

Bélát.”⁶⁷ A Szabó István-féle túlélési variáns a társadalomtörténet, az agrártörténet előtérbe állítása volt.

Nem mindenki tehetett, hogy olyan kurzusokat hirdetett meg, melyeket nem nyomott agyon az ideológia. Szovjet irodalmat bizony tanítani kellett. Legfőképpen hol máshol, mint minden szovjet dolgok első számú kirakatában, az Orosz/Szláv tanszéken/intézetben. Ezt az egységet a szó szoros értelmében „megszállták az oroszok”, legalábbis az orosz feleségek, akik – tisztelet a kivételnek – nem feltétlenül képviseltek magas tudományos színvonalat, noha a nyelvgyakorlatokhoz, nyelvtani gyakorlatokhoz bizonyára szüksége volt rájuk az orosz szakos képzésnek. Ha ez az oktatási nyereség olykor kétes értékű volt is, az igazán kártékony az a néhány oktató bizonyult, akikről az egész kar tudta, hogy a kommunista hatalom fenntartás nélküli aktivistái, mi több, közvetlenül a szovjet hadsereg egyetemi helytartói. Ideológiailag kíméletlenül megosztották az intézetet, és kegyetlenül megkeserítették oktatótársaik életét. Ugyanakkor nem képviseltek igazi szakmai jelenlétet. Ahol viszont élményszerű és ideológiamentes műelemzésekben részesült a hallgató, az Iglói Endre és Karancsy László irodalmi előadásain és szemináriumain történt. Minden orosz szakos tökéletesen tisztában volt azzal, hogy Tolsztoj, Dosztojevszkij vagy Turgenyev nem hasonlítható össze a „Mai szovjet irodalom” c. tárgy keretében központilag kötelezővé tett sematikus „művek” nevetséges ostobaságával. Ugyanakkor Dombrowszky Józseftől az orosz nyelvtörténetről és az összehasonlító szlavisztika/indoeuropaisztika alapjairól, valamint a fordítás elméleteiről és gyakorlatáról szerezhettek tudomást a hallgatók; a ragyogó tudású és kirobbanóan energikus Papp Ferenc pedig a modern nyelvészetbe vezette be őket. Tehetségtelen párt- és szakszervezeti vezetők (jóval az ötvenes évek után is) lépten-nyomon nehezítették Papp Ferenc helyzetét, megkeserítették az életét a tanszéken – ideológiai alapon. A diáknemzedékről diáknemzedékre hagyományozódó folyosói anekdoták szerint Papp Ferencnek állítólag volt bátorsága az ötvenes évek elején egy nyílt gyűlésen megjegyezni, nyilvánvalóan a marrizmussal vitába szálló Sztálin-cikkekre utalva: „Sztálin elvtárs azért mégsem nyelvész”. Az ötvenes évek végén ő volt az, aki Magyarországon elsőként foglalkozott számítógépes nyelvészettel, és ezzel kivívta az akkori egyetemvezetés rosszállását. Papp Ferenc akkor majdnem itt hagyta az egyetemet.

De akik meggyőződéses vagy színlelt kommunista elvhűséggel beálltak a sorba, gyakran maguk is igyekeztek fékezni az ideológia mániákusait. Valaki egyszer egy kari gyűlésen erre a kijelentésre ragadtatta magát: „Ha valaki orosz szakra jön, az egyben ideológiai állásfoglalás is!”. Ennek hallatán – idézik fel többen – az akkori dékán, a romanista Herman József, aki pedig közismerten

⁶⁷ ADÁM Péter, Dr. TÓTH László, *A pszichológia története a debreceni egyetemen = A debreceni pszichológus képzés 20 éve*, szerk. KOVÁCS Zoltán, Debrecen, KLTE Pszichológiai Intézet, 1994, 10.

rendszerpárti volt, azt a kérdést tette fel az illetőnek: „Tessék mondani, akkor az én francia szakom is ideológiai állásfoglalás?”. És volt olyan ideológiailag elkötelezett (eredetileg nem debreceni) oktató, aki jóval Sztálin detronizálását követően még mindig belevette előadásába Sztálin nyelvtudományi hozzászólásait, viszont nem csinált ügyet abból, hogy e tekintetben később mégis visszakozzon hallgatósága előtt, valahogy így: „a vizsgára mindent meg kell tanulni, kivéve azt, amit Sztálin nyelvtudományi munkásságáról leadtam, azt nem kell megtanulni.” A néprajztudósok úgy látják, hogy ellentmondásos politikai szereplése ellenére, a miniszter Ortutay sem távolodott el a tudománytól: a mai Néprajzi Kutatóintézet jogelődjét, az MTA Néprajzi Kutatócsoportját ő alapította.

A legjobbakat a kari vezetői szerepekben is a szakmaiság vezérelte. Bán Imre dékánként is a szakmai érvek dékánja volt, neki a szakmai érvelés volt a menekvés útvonala, amikor ostoba ideológiai kérdésekről kellett üléseket levezetnie. (Itt Országgh László mondása jut eszembe: „A szocialista tudat legmagasabb megnyilvánulási formája az ülésezés.”) Bán dékánnak rendkívül kifinomult érzéke volt ahhoz, hogy komoly szakmai tartalmat csempésszen az eredetileg más célra kitalált keretek közé. Mindig a „fent” és a „lent” ellentétes dinamikájával dolgozott. Pontosán tudta, mekkora artikulációs gyakoriság és adagolási vehemencia szükséges ahhoz, hogy támadhatatlanul továbbítsa, amit „fent” elvárnak tőle, de „lent” ne vigye túlzásba az utasítás teljesítését. A kötelező ideológiai napirendi pontokat tárgyszerűen terjesztette elő, és az előterjesztések megszállottsági foka zéró volt. Az évtized bölcsészdékánjairól (időrendben: Szabó István, Kálmán Béla, Gunda Béla, Bán Imre) egységesen elmondható az, amit Bársony István Gunda Bélára vonatkozóan megállapít. Bársony szavait kiterjesztve, többes számú átfogalmazásban: nem volt könnyű időszak az ötvenes évek „azok számára sem, akik ezekben az években vezető feladatokat, szerepeket vállaltak”. Az ötvenes évek bölcsész dékánjai az adott kor viszonyai között óriási munkabírással, felelősségtudattal igyekeztek helytállni, időnként reménytelennek látszó küzdelmet folytatva a rájuk zúduló feladatokkal és az igen gyakran változó elvárásokkal.⁶⁸

Ami az egyetemistát illeti, minden hallgató érzékelte, kimondatlanul is, hogy mindegyik szaknak, mindegyik tanszéknek megvan a maga hangulata, ideológiai/politikai beállítottsága, és természetesen, amit ettől azért mindig elválasztottak (ha elválasztható volt): az adott szak és tanszék színvonala. A színvonalra elsősorban és mindenképpen az oktatók szaktárgyi felkészültségéből, pedagógiai érzékenységéből vagy érzéketlenségéből következtek a hallgatók. A „kimondatlanul” nagyon fontos ebben, elvégre a valódi érzések kimondhatatlanságának kora is volt az ötvenes évek. Fölöttébb veszélyes lett volna akkor kimondani

⁶⁸ BÁRSONY István, *Gunda Béla dékáni tevékenysége a Bölcsészettudományi Karon = A néprajztudomány professzora. Gunda Béla (1911–1994)*, szerk. BARTHA Elek, Debrecen, MTA-DE, 2015, 72–73.

éppen azt, amit leginkább ki kellett volna mondani. Nagyon kifinomította ez az emberi antennákat a metakommunikációs jelek adására és vételére, a szemet pedig élesebbé tette a sorok közötti olvasásra. Mindenki rejtőzött, kikerülősdit játszott. Aki történetesen nem akart belépni a pártba, ha arra kapacitáltak, nem adta elő, hogy igazában miért nem? Nem beszélhetett a zsigeri ellenszenvről, mely mögött az állt, hogy az apja kulák volt vagy elvitte a hírhedt „fekete autó”, halálra kínozták valakijét az ávosok az Andrássy út 60-ban, vagy valaki a családban elkövetett valamit '56-ban, és jobb, ha nem bolygatja senki. Inkább azt mondta az a hallgató vagy oktató: ő „még *nem elég érett*” arra, hogy belépjen a pártba. Ezek a párton kívüliek aztán izgatottan várták a hosszúra nyúló értekezletről kijövő pártag kollégákat, hátha elkottyantja valamelyik, hogy felmegye-e hétfőtől a cukor ára.

7. *Az úti cél elérésének lehetősége vagy lehetetlensége?*

A KLTE BTK professzori karának legjavát tehát a szakmaiság szempontjai vezérelték, az erőteljesen átideologizált és az ideológiai behatásoknak kevésbé kitett humán és társadalomtudományi területeken egyaránt. Különböző módokon megküzdöttek az értelmetlenséggel, nem hagyták, hogy tévútra⁶⁹ terelessék őket; releváns tudományossággal megalapozott felkészültségű, releváns szakembereket akartak képezni; ennek („úti”) célja lebegett a szemük előtt. Jakab László és Keresztes László írják Bárczi Géza nyelvtörténész professzorról „A debreceni magyar és finnugor nyelvtudományi tanszékek története (1914-1990)” c. munkájukban, hogy az igazi nevelői tevékenység mindennek fölébe tudott kerekedni. Bárczi Géza „[a] legnehezebb korszakban állt a tanszék élén, a II. világháború alatt, majd később a marrizmus idején, amikor a tudományos életben nem az érvek súlya számított. Szilárd meggyőződéssel verte vissza az alattomos támadásokat, és amikor gátlástalan karrieristák és egyes félrevezetett tájékozatlan fiatalok nyíltan lázítottak a magyar és finnugor nyelvészet és az ezeket oktató professzor ellen, Bárczi kiváló szakemberek egész sorát nevelte fel a nyelvtudomány számára.”⁷⁰

A nehéz lavírozás közben és az örökös gáncsolgatás ellenére nagyot tudott alkotni az ötvenes évek debreceni professzori kara, máig maradandó érvénnyel. Kiváló szellemű tanítványokat neveltek, országosan és nemzetközi szinten is

⁶⁹ Az ő szemükben nem a konformista ideológiai megszállottság, hanem a szakmaiság volt a vízvonal az abban, hogy mi minősül tévútnak és mi nem.

⁷⁰ JAKAB László, KERESZTES László, *A debreceni magyar és finnugor nyelvtudományi tanszékek története (1914–1990)*, Debrecen, 1990 (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 55), 14. Elektronikus is elérhető: <http://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat.php>

jelentős iskolát tudtak teremteni.⁷¹ Bárczi Géza—Kálmán Béla—Papp István neveltjei közé tartozott, többek közt, A. Molnár Ferenc, Barla Gyula, B. Lőrinczy Éva, E. Abaffy Erzsébet, Hoffmann István, Jakab László, Kálnási Árpád, Keresztes László, Nyirkos István, Papp László, Sebestyén Árpád, Szathmári István. Sári Mihály két tanítványi generációt különböztet meg a Karácsony Sándor-tanítványok sorában. Az elsőhöz, a „Karácsony-körhöz” olyanok tartoztak, mint Vargha Domokos, Vekerdi László, Vitányi Iván; a másodikat a Durkó-iskola, majd a Kozma Tamás-iskola jelenti. Büszkén állíthatjuk Bárczi és Karácsony példája mellé – a felsorolás teljességének igénye nélkül – a többi műhelyt és iskolát. Szabó István máig számon tartott történetírói iskolája ma is első rangú az agrártörténetben. És tanítványai (a Szabó Istváné viszonylag zártabb tanítványi kör volt) – Borossy András, Für Lajos, Gyimesi Sándor, Hársfalvi Péter, Irinyi Károly, Módy György, Oláh József, Orosz István, Rác István, Varga Gyula – nem csak abból éltek/élnek, hogy egy nagy professzor tanítványai voltak. Ahogyan a többi nagy iskola tanítványi köre sem. A Barta-Bán iskola: Bata Imre, Bitskey István, Fülöp László, Görömbei András, Imre László, Juhász Béla, Kiss Ferenc, Kovács Kálmán, Márkus Béla. Az Ország-iskola (Ország budapesti Érseki Katolikus gimnáziumi, Pázmány Péter tudományegyetemi, Eötvös Collegiumi, ELTE-s óraadói, MTA Nyelvtudományi Intézetbeli és Kossuth Lajos tudományegyetemi tevékenységéből eredően): Bakos Ferenc, Bertha Csilla, Julow Viktor, Kéry László, Kodolányi Gyula, Kontra Miklós, Korponay Béla, Lieli Pál, Magay Tamás, Pálffy István, Ruttkay Kálmán, Sinor Dénes, Vadon Lehel, Virágos Zsolt, Abádi Nagy Zoltán. A Gunda-iskola: Barna Gábor, Bartha Elek, Bodó Sándor, Hoppál Mihály, Paládi-Kovács Attila, Selmeczi Kovács Attila, Szabó László, Szabadfalvi József, Szilágyi Miklós, Újváry Zoltán. A Papp Ferenc-iskola: Hunyadi László, É. Kiss Katalin, Klaudy Kinga. Az őt körülvevő ellentmondásosság ellenére (ide kerülésének körülményei, egészségi állapota), elszántan fejlesztette a szlavisztikát Sulán Béla. Tőle származott az az elgondolás, hogy a Szlavisztikai Intézetben legyen minden, vagy legalábbis a legtöbb szláv nyelvnek képviselője, művelője és oktatója. Iglói Endre nagy orosz programot hozott létre (jó szemmel válogatott ki és hívott be az intézetbe tehetőseges irodalmárokat, többek közt Cs. Varga Istvánt, Goretity Józsefet, Hajnád Zoltánt, Lieber Lászlót és Veress Józsefet, aki a hatvanas években filmesztétikai kurzusaival is nagy népszerűsége tette hallgatói körében). Tanítványaik

⁷¹ A tanítványi körök és iskolák lazán értelmezendők és korántsem teljeseek. Lazán értelmezendők, amennyiben ezen körökbe és iskolákhoz tartozónak érzem – azokon kívül, akiket adott professzor oktatóként tanított, későbbi kutatói pályáirányukat inspirálta, pályájukat élete végéig követte, de legalább tartósan barátjuk és tanácsadójuk maradt – azokat is, akiket a professzor nem tanított, de doktori munkájukat, aspirantúrájukat vezette, vagy akikkel több évre szólóan munkatársi kapcsolatba került, melynek során valakinek a Mesterévé vált a professzor, tudásával, szellemi és emberi mivoltával.

közé tartozott D. Molnár István és Miskey Pál. Dombrovszky József, az orosz nyelvtörténet, illetve a szlavisztika kiváló tudósa, valamint a műfordítás elméletének és gyakorlatának mestere, olyan tanítványokat nevelt, mint Cs. Jónás Erzsébet (stiliszta/fordításstiliszta), Lieli Pál (az összehasonlító szlavisztika, az orosz és angol nyelvtörténet művelője) és Udvary István (aki a magyarországi ruszin filológia legkiemelkedőbb képviselője volt). Dombrovszky József a lengyel nyelv kiváló ismerője is volt, nem kis részben az ő érdeme is, hogy D. Molnár István 1974-ben megalapíthatta a Lengyel Tanszéket és elindíthatta a lengyel szakos képzést.

Volt olyan képzés, amelyet – ma azt mondanánk – eleve tévutasnak (mert az ideológia kiszolgálására) terveztek, már indítását ez motiválta. Ilyen sorsot szántak a népművelésnek is.⁷² De volt hozzá kiváló szakember (Durkó Mátyás), aki egyetemes társadalmi és kulturális igények szolgálatába tudta állítani a képzést, korrigálni tudta azt, amit ma már kizárólag tévútként értékelnénk. Juhász Erika így fogalmaz erre vonatkozóan *60 éves a felsőfokú közművelődési szakemberképzés* című áttekintésben: „A képzés indításának kétségtelenül voltak ideológiai okai. A művelődési ház intézményrendszeri hálózatának szakembereit kívánták képezni a népművelő képzésben. Ez az intézményrendszer azonban sok esetben politikailag-ideológiailag a pártelképzelések megvalósítását is szolgálta. A tényleges megvalósítás emberi tényezőkön múlt: számos egyetemi oktató, hallgató – későbbi szakember ezen pártirányításon túl a közösségi-emberi kulturális szükségletek felmérésére és megvalósítására törekedett.”⁷³ Elvégre „a népművelés, felnőttnevelés, közművelődés gyökerei a felvilágosodás koráig nyúlnak vissza, Magyarországon a reformkoron át ívelnek a XX. század közepéig”. Karácsony Sándor „a szabadművelődés korának” meghatározó intézményeiben rendelkezett nélkülözhetetlen funkciókkal, de már mögötte is ott álltak Hankiss János és Milleker Rezső eredményei, ők az 1930-as évektől Népművelési Kutatóintézetet vezettek.⁷⁴ Durkó Mátyás azonban olyan világban élt, amelyben rej-

⁷² 1956-ban indult, először a Pedagógia Tanszék keretein belül, „népművelési szeminárium” formájában, majd hamarosan harmadik, úgynevezett „c”-szakként felvehetően, és csak évekkel később (a hatvanas években) vált választható főszakká.

⁷³ Dr. JUHÁSZ Erika: „60 éves a felsőfokú közművelődési szakemberképzés.” A szerző rendelkezésére bocsátott kézirat, 1. Juhász felnőttnevelésről és művelődésről szóló könyvnyi terjedelmű munkája: *A felnőttek képzése és művelődése egykor és ma Magyarországon*. Debrecen, Csokonai, 2016.

⁷⁴ Nem felejtethjük ki a Karácsony mögött állók közül a más összefüggésben már említett, iskolateremtő Mitrovics Gyulát sem, aki egy ideig támogatta őt, noha kettejük kapcsolata sajnálatosan megromlott, és keserű ellenségeskedésbe csapott át. Vincze Tamás alapos Mitrovics-monográfiája ezt a konfliktust is feldolgozta, fair módon megjelenítve a két álláspontot. Foglaljuk össze egyszerűsítő summázatban, de Vincze szavaival. „Karácsony negatív elfogultságot tükröző ítéletének természetesen megvolt az oka, s a két

tőztködni kellett az igazi népművelési célokkal. Sári Mihály egy 2010-es Durkó-emlékkonferencián elhangzott, „Karácsony-tanítványok” című előadásában nevezte „rejtőzködő andragógiá”-nak a népművelés-képzést.⁷⁵ Durkónak olyan korban kellett megoldania „ellentmondásos” helyzetét, melyben, írja Sári Mihály, „[a]z ideológiai feladatok vulgáris, leegyszerűsítő módon jelentek meg, a felnőttnevelés és a népművelés a napi politika kiszolgálójává, szócsövévé vált, az egyéni értelmezésű, a tudományos marxizmus köntösébe öltözött tanok közvetítőjévé, tudománytalan nézetek terjesztőjévé”.⁷⁶ Így aztán bekövetkezett az, amiről Durkó maga is panaszkodott: a népművelés „másodlagossága, alulbecsültsége, lekezelése”, abban, ahogy az állam és a finanszírozás bánt a népműveléssel és ahogy a társadalom tekintett rá.⁷⁷

Ha a népművelésben ellentmondásosan és rejtőzködve érvényesülhetett a szakmaiság, a jobbak, szívós erőfeszítéssel, mégis érvényesíteni tudták. A filozófia ennél is nehezebb helyzetben volt. Elvégre, mint láttuk, Filozófia Tanszék

tudós kapcsolatának alakulását megismerve némileg érthetőnek találhatjuk az utód engesztelhetetlen haragját, gyűlöletét.” Ugyanakkor, „a Karácsony-féle értelmezés tévesen jelöli ki Mitrovics helyét a magyar neveléstudományban”, és az ő „szigorú és igazságtalan ítéletére” is visszavezethető a Mitrovics-kép bizonyos mérvű „marginalizálódása”. VINCZE Tamás, *Karrierutak és iskolateremtés a XX. század első felének magyar neveléstudományában (Mitrovics Gyula pályájának és szakmai műhelyének kvalifikációtörténeti nézőpontú bemutatása)*, Kiadatlan doktori értekezés, Debrecen, BTK, 2011, 118-119. Elektronikus formában elérhető:

<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/109275/Vincze%20Tam%C3%A1s%20doktori%20%C3%A9rtekez%C3%A9se-t.pdf?sequence=6&isAllowed=y>

Breznysnyánszky László és Kozma Tamás mindkét nagyság méltó elismerésével összegez. „Karácsony Sándor nem folytatta Mitrovics esztétikai, lélektani irányvonalát. Ez azonban [a]személyes, szakmai meggyőződés különbözőségéből magyarázható.” BREZSNYÁNSZKY László, *Folytonosság és megszakítottság a debreceni pedagógiai iskola képző tevékenységében, működésében*, http://real.mtak.hu/11769/1/62593_ZJ1.pdf, 4. A „Mitrovics-féle filozófiai-lélektani és a Karácsony-féle szabadművelődési trendet” Kozma „olyannak ítéli, amelyek a politikai kurzusok váltásán is átívelve, többnyire rejtve vagy félig nyilvánosan, de napjainkig felismerhetők a debreceni pedagógiai katedra tanításaiban és hatásaiban”. Idézi BREZSNYÁNSZKY, uo.

⁷⁵ A kérdés tartalmi kibontását ld. KOLTAY Dénes – SÁRI Mihály *Durkó Mátyás andragógiai paradigmái, a paradigmák változásai* c. tanulmányában. A „rejtőzködő andragógia” meghatározáshoz közel áll T. Kiss Tamás és Tibori Tímea „illegitim andragógusképzés” fogalma. Mindkét szerzőpáros tanulmánya szerepel a BALIPAP Ferenc által szerkesztett, és a Magyar Művelődési Intézet gondozásában 2006-ban Budapesten megjelent *Az illegitim andragógusképzés megteremtője: IN MEMORIAM DURKÓ MÁTYÁS* c. konferenciakötetben.

⁷⁶ Dr. DURKÓ Mátyás, Dr. SÁRI Mihály, *Bevezetés a közművelődéstudományi ismeretekbe*, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 295.

⁷⁷ *Uo.*, 60.

nem is létezett a hatvanas évek végéig. Hozzáértők szerint nem is lehet marandó tudományos teljesítményről beszélni ott, ahol nem a szakmaiság, hanem kizárólag az ideológia számított. Az ideológia pedig a jobbakat is agyonnyomta. Hogy mennyire hiányzott a hivatalos kommunista ideológiából az igazi filozófia, és hogy a Marxizmus–Leninizmus Tanszék mennyire nem Filozófia Tanszék volt, annak ékes bizonyítéka, hogy amikor 1956. október 29-én a KLTE-n megalakult a forradalmi bizottmány (mely elnökül Szabó Istvánt választotta), tizenkét pontos követelésük egyike így hangzott: „a marxista tanszék megszüntetése, filozófiai, társadalomtudományi tanszék szervezése”.⁷⁸

Kósa László a néprajzzal kapcsolatban is megállapítja azt, ami a többi human tudományágról is elmondható: az ideológiai környezet nem tette lehetővé, hogy marandó eredmények szülessenek, bármekkora is volt a mennyiségi eredmény: „sem olyan kiemelkedő munkák, sem meghatározó kutatói föllépések vagy szervezeti változások nem akadtak, amelyek ebben a félévszázadban [értsd: a XX. század második felében] az egész szaktudomány szempontjából olyan jelentősek lettek volna, mint azt korábban a korszakhatároknál megszoktuk. [...] 1950 után mélyreható politikai változás zajlott, mely tudvalévően rövid idő alatt az egész magyar társadalmat fölforgatta, és erőszakosan átalakította.” A Néprajzi Társaság elnöke és egyben vallás- és közoktatásügyi miniszter Ortutay Gyula úgy kapta feladatul, „hogy hirdesse meg a tudományszakban az eszmei-politikai fordulat szükségességét”, ahogy „az Irodalomtudományi Társaságban Lukács György, a Történeti Társulatban Andics Erzsébet” megkapta ezt a feladatot. És Ortutay (mint erről fentebb szóltam) „a megújulás egyetlen útját a marxista–leninista elmélet elsajátításában jelölte meg”.⁷⁹ Azt pedig, hogy noha a marxista fordulat részeként a néprajzot is a szovjet néprajz felé fordították, utóbbi szellemisége mégis csak korlátozottabb mértékben érvényesült, részben talán azért engedhette meg magának a magyar folklorisztika, mert nálunk a néprajztudomány nem kompromittálódott oly módon a háború előtti időszakban, mint a német néprajz és néhány más ország néprajza. Másrészt, nálunk fokozatosan az elvi és módszertani kérdések (a szaktudományi elmélet szükségessége) kerültek előtérbe. Még egyszer: a debreceni Gunda Béla is az efféle, előrevivő fejlemények szorgalmazója volt, amellet, hogy igyekezett alkalmazkodni a kor elvárásaihoz, anélkül, hogy túlzásba vitte volna azt.

A KLTE Marxizmus–Leninizmus Tanszékén viszont 1956 után is tartotta magát a sztálinista szellem, olyan erősen, hogy még a hetvenes években sem túrték meg magának Marxnak a gazdasági gondolkodását sem, ha az nem esett egybe a vonalas dialektikus-materializmussal. Ezen a tanszéken életveszélyes címke tudott lenni az „antimarxista” akkor is, amikor az országban már sehol

⁷⁸ FILEP, *Forradalom...*, 19. jegyzetben *i. m.* 30.

⁷⁹ KÓSA, 21. jegyzetben *i. m.* 198–199, 200.

nem „antimarxistáztak”. Az ország nyitottabb filozófiai tanszékeihez képest a Kossuth egyetemi őskövületnek számított. Még a nyolcvanas évek közepén is el tudták vágni valakinek az útját, mert a tudományos szocializmust bíráló írást jelentetett meg Nyugaton.

Más tanszékeken is megvoltak elég sokáig azok, akik éberem örködve igyekeztek „védeni” hallgatóikat az „ideológiai métely”-nek minősíthető „ártalmas” hatásoktól. Valamikor a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján lehetett, hogy spontán hallgatói kezdeményezésre, vagyis a hallgatók meghívására, a köztisztletnek örvendő Karancsy László elvállalta: előadást tart az orosz egyházi zenéről. Nagy szó volt ez akkoriban, a hallgatói kezdeményezés és a tanár vállalkozása egyaránt! El is készült a plakát, ki is tették az intézeti könyvtár ajtajára, aztán rövid időn belül le is vették onnan, és az előadásra soha nem került sor.